

DIDEROT PEDAGÓGIÁJA*.

Születésének 200. évfordulójára. — Első közlemény.

I.

A XVIII. század úgy ismeretes a francia szellemi áramlatok változatos történetének tanulmányozója előtt, mint az a mozgalmal korszak, melyben az úgynevezett felvilágosodott filozófusok vivják elszánt harcaikat a hagyományos gondolkodásmód ellen. Ezek a radikális elmélkedők minden oldalról feszegetni kezdik az emberiségnek legnagyobb problémáit, melyeket az egyház s az akkor virágkorát élő állami abszolutizmus végleg megoldottaknak kívánt tekinteni. Élénken átérzik a létező társadalmi állapotok visszasságait, s a maguk igazáról való meggyőződés fanatikus hevével lépnek sikra a fennálló rend őrei ellen. A legvégletesebb individualizmus alapjára helyezkedvén, elvi ellenségei minden tekintélynek, mindennek, ami a mult örökségé-
kép szállott reánk. El akarnak törölni minden meglévő intézményt, tabula rasát szeretnének csinálni az egész vonalon, hogy a romok felett felépíthessék azt az új, szerintük jobb világrendet, melyet a sokat emlegetett józan ész segítségével elméletben megalkottak.

Természetes, hogy ennek az éles ellentétekből fakadó s amellett nagyon egyenlőtlen fegyverekkel vívott küzdelemnek nagyon el kellett fajulnia. A kíméletlenül megtámadott államhatalom és egyház az új tanok ellen nem kizárólag szellemi fegyverekkel harcolt. Nem szorítkozott a védekezésnek arra a módjára, hogy cáfolja a filozófusoknak nem egyszer könnyen cáfolható elméleteit, nem csupán ellenérveket sorakoztatott az érvek ellenében, hanem a kíméletlenséget kíméletlenséggel viszonzva elkobzással, eltiltással, börtönnel és egyházi átokkal, vagyis a megfélemlítés erőszakos eszközeivel dolgozott. Ez pedig csak fokozta az ellentábor elkeseredését s kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a minden létezővel elégedetlen, mindent újjáteremteni akaró racionalista filozófusok szélsőségekbe ragadtatták magukat reformáló buzgalmukban, s minthogy rombolás közben jön meg a rombolás vágya, szenvedélyesen támadtak mindent, a régi korokból származó eszméket, eszményeket és intézményeket, melyeket helyteleneknek, hazugoknak, elavultaknak, korhadtaknak bélyegeztek.

Ezt a nagy szellemi harcot, mely minden túlsága és tévedése mellett is értékes gondolatokat termelt s értékes tanulságokkal szolgál az utókor számára, mintegy szimbolizálja a mi szemünkben az a

* Székfoglaló előadás a M. P. T. 1913 nov. 15-i ülésén.

nevezetes enciklopédia, melynek szerkesztője és — Voltaire szavával élve — Atlasza: *Diderot* e mű révén egyik vezéralakjává emelkedik ennek a szellemi forradalom jegyében álló korszaknak. Nem szándékom itt Diderot írói arcképét egész teljességében megrajzolni, csak azt tűzöm ki célul, hogy ez arcképnek egyik vonását az író születésének kétszázéves fordulója alkalmából részletesebben kidolgozzam. Foglalkozni óhajtok Diderotval, mint pedagógussal. Igaz ugyan, hogy az ő írói arcképének legjellegzetesebb vonását nem a pedagógiai vonatkozású gondolatokban kell keresnünk, s az ő sokoldalú egyéniségének nem a pedagógus a legértékesebb és legjelentősebb alkotórésze, mindazáltal az erre irányuló vizsgálódások is érdekes eredményekkel kecsegtetik a figyelmes kutatót s alkalmasak arra, hogy különféle okulásokat merítsünk belőlük.¹

Denis Diderot-t,² aki 1713 október 6-án *Langres*-ban mint egy jómodú késes fia született, épúgy a jezsuiták avatták be a tudo-

¹ Diderotról a magyar tudományos irodalom is felmutathat az idevágó külföldi művek mellett egy összefoglaló munkát, mely a pszichológiai elemzés formájában D.-t mint embert és író-t jellemzi, de nem terjeszkedik ki pedagógiájának méltatására (*Diderot-Tanulmányok*. Írta Alexander Bernát. *Filozófiai Írók Tára* XV. kötet). Evvel kapcsolatosan D. válogatott filozófiai művei is megjelentek magyar fordításban részint Kun Samu, részint Alexander B. tollából (*Filozófiai Írók Tára* XII. és XIII. kötet). — D.-ről, mint pedagógusról elég behatóan szól Gabriel Compayré (*Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le seizième siècle*. 7. kiadás, 1904. II. kötet, 166—204. l.), aki egészben véve helyesen ítéli meg D. pedagógiai elveit, jól látja ezeknek minden hibáját és fogyatkozását, de kétségkívül túlbecsüli hirdetőjüknek pedagógiai jelentőségét. Unger Emil doktori értekezése (*Die Pädagogik Diderots auf Grund seiner Psychologie und Ethik*. Leipzig, 1903.) nagyon széles alapon tárgyalja a kérdést s a túlságos részletezés és anyagelaprózás miatt nem ad elég világos és jól áttekinthető képet Diderot pedagógiájának legjellemzetesebb vonásairól. A pedagógia tudományának magyar művelői közül először Fináczy Ernő ismertette és méltatta D. közoktatási tervzetét röviden a francia középiskolákról szóló művének történeti részében (*A francia középiskolák multja és jelene* 64—65. és 69—71. l.), behatóbban az egyetemen tartott neveléstörténeti előadásában. Az ő ösztönzésére mélyedtem D. pedagógiájának a forrásokon alapuló tanulmányozásába, s kedves kötelességet teljesíték, midőn e helyen is kifejezem hálás tanítványi köszönetemet azokért a becses útbaigazításokért, melyekkel mind a források felkutatásában, mind ez értekezés anyagának beosztásában támogatni kegyeskedett.

² Diderotnak a modern tudományos követelményeket minden tekintetben kielégítő részletes életrajza még megírójára vár. Legrégibb forrás életére vonatkozólag leányának, Mária Angelikának életrajzi vázlata

mányok elemeibe, mint Franciaországnak sok más, szintén kiváló szellemi képességekkel megáldott fiát ebben a korban. Az ifjúnak, miután a párizsi *collège d'Harcourt*-ban befejezte középiskolai tanulmányait, apja kívánsága szerint a jogi pályára kellett volna készülnie, azonban semmi kedvet sem érzett ezekhez a tétéles tanulmányokhoz, inkább a klasszikus és modern nyelveket és irodalmakat (olaszt, angolt) tanulmányozta és matematikával foglalkozott. Nem volt hajlama semmiféle rendes megélhetést biztosító pályához, csak kedvenc tanulmányainak kívánt élni. Tanulni akart és tanult is önzetlenül, minden kenyérkereseti mellékcél nélkül, pusztán magáért a tudásért, melyben szellemi élvezetet talált. Oly erős volt az önzetlen önműveléshez való vonzódása, hogy még a szülői támogatás megvonása sem tudta rábírni valami biztos életpálya választására. Tíz éven át a maga emberségéből tartotta fenn magát, miközben a nélkülözés nem egyszer bekopogtatott hozzája. Tollával kereste meg kenyerét, amellettt órákat adott a matematikából. Leánya feljegyezte róla, hogy ha értelmes tanítványa akadt, azt szívesen tanította, egész nap is képes volt foglalkozni vele, a nehéz felfogású gyermekhez azonban nem ment el másodszer. Ebben a tekintetben igazán nem mutatkozik vérbeli pedagógusnak. De még jobban jellemzi a pedagógiai munka gyakorlatától idegenkedő természetét az az eset, mely *Randon d'Hannecourt* házában történt meg vele. Ez a gazdag bérlő ugyanis megfogadta nevelőnek két fia mellé s jó fizetést ajánlott fel neki. Azonban D. nem nevelőnek született. Elviselhetetlen tehernek érezte, hogy gyermekekkel kell vesződnie. Három hónap múlva már szabadulni akart ebből az állandó lekötöttségből. Gazdájának, aki mindenképen marasztalta, állítólag ekkor mondta azokat a szavakat, melyek éles világot vetnek a zsenge korhoz leereszkedni nem szerető természetére: «Uram, nézzen reám; a citrom nem olyan sárga, mint az én arcom. Én embereket nevelek az ön gyermekeiből, de magam mindennap gyermekeké válok mellettük.»* S ott hagyta biztos nevelői állását. Készebb

(*Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de Diderot par Madame de Vandeul, sa fille*), mely D. összes műveinek (*Oeuvres complètes de Diderot*. Par J. Assézat. Paris, 1875—1877. Garnier Frères. 20 kötet.) első kötetében a XXIX—LXII. lapon van közölve, s melyet későbbi életrajzírók is alapul vettek, bár e szubjektív színezetű feljegyzések csak kritikával használhatók. Legjobb és legbővebb D. életrajz a Rosenkranz Károlyé (*D.'s Leben und Werke*. Leipzig. 1866., 2 kötet.), melynek azonban nagy hátránya, hogy D. összes műveinek megjelenése előtt íratott.

* *Oeuvres complètes* I. kötet, XXXIII. lap.

volt újrakezdeni a nyomorgást, csakhogy ismét szabadon rendelkezék idejével, s kedvenc tanulmányainak szentelhesse magát. Ezzel természetesen lemondott arról, hogy ezen a téren tapasztalatokat gyűjtsön, ami későbbi pedagógiai érdekű tanulmányainak el nem vitatható kárára vált.¹

De ha a nevelői működéshez nem érzett magában kedvet, annál nagyobb hévvel vetette magát az irodalmi munkásság terére. Bámulatraméltó munkabírása csakhamar határozott célpontot kapott a XVIII. század legnagyobb szabású irodalmi vállalatának, az enciklopédiának szerkesztésében, ami hosszú időre lefoglalta munkaerejét. Mikor erre a nem csupán széleskörű tudományos ismereteket, hanem tartós lelkesedést és törhetetlen kitartást is kívánó nagy feladatra vállalkozott, már bizonyos fejlődésen ment át filozófiai gondolkodása, melynek gyökerei azokban az angol filozófusokban (Bacon, Hobbes, Locke, Hume, Shaftesbury) keresendők, kiknek elméleteit pályája kezdetén oly nagy buzgalommal tanulmányozta. De nem szabad hinni, hogy Diderot csupán receptív elme, aki csak befogadni képes az idegen hatásokat. Amit átvett, jól feldolgozta önmagában s eközben messze eltávolodott eszméinek forrásától, annyira, hogy végül a materializmus és atheizmus gyanújába keveredett. Lange, a materializmus történetírója, nagyon nyomatékosan cáfolja azt a felfogást, mely szerzőnket úgy tünteti fel, mint a francia materializmus vezérét.² Bizonyítja, hogy Diderot hosszú utat tett meg a szellemi fejlődés terén, míg olyan elveket kezdett hirdetni, melyek bizonyos mértékig feljogosítanak bennünket arra, hogy materialistának tekintsük. Annyi azonban kétségtelen, hogy írónk nem idegenkedett a materialista felfogástól, sőt szélsőségekre hajló temperamentumánál fogva határozottan vonzódott feléje, s tulajdonképen azon kellene csodálkoznunk,

¹ Diderot különben többször elárulja, hogy épen nem lelkesedett a tanári pályáért. Egyik művében (*Réputation suivie de l'ouvrage d'Helvétius intitulé L'Homme*) szerencsétlen mesterségnek nevezi az iskolai tanítószkodást (*Oeuvres compl.* II. köt., 340. l.), s ugyanott írja a Jézustársaságról, hogy e rend főleg azért tudott a világnak olyan kevés nagy embert adni (ami különben nem felel meg a valóságnak), mert tagjai arra voltak kényszerítve, hogy tizenkét éven át leereszkdjenek a gyermeki értelem alacsony színvonalára (II. köt., 291. l.). Eszerint D. úgy fogja fel a tanítói hivatást, mint amely megnyirbálja a repülni akaró géniusz szárnyait s arra kárkoztatja, hogy a föld rögéhez legyen kötve, mint a bizonytalanul és nehézkesen tipegő gyermeki elme támogatója.

² F. A. Lange, *Geschichte des Materialismus*. Reclam-féle kiadás. 2 kötet. I. 412. s köv. l., továbbá I. 473. l.

ha *Holbach*, *Maupertuis* és *Lametrie* századában Diderot nem lett volna többé-kevésbé materialistává.

Egészen véve bizonyos homály takarja azt a kérdést, minő szerepet játszott a materializmus és atheizmus írónk eszmevilágában. De ennek a homálynak is megvan a maga természetes magyarázata. Diderot ugyanis nem volt a rendszeres művek embere, nem hagyott hátra kidolgozott filozófiai rendszert, melyben könnyen el lehetne igazodni, melynek minden legapróbb részlete teljes világosságban állna előttünk. Művei mindvégig forrongásban lévő szellemnek mutatják, kinek gondolatvilága folyton alakul, soha sincsen végleg lezárva. Az ötletek emberétől nem várhatunk következetességet még a legsarkalatosabb problémákról való felfogásban sem. Másrészt ezen az egyéniségben rejlő okon kívül a korviszonyok is érthetővé teszik azt a határozatlanságot és ingadozást, melyet szerzőnkél egyes pontokra nézve tapasztalunk. Ebben a korban, midőn a radikális gondolkodás — amint Diderot is tapasztalta — könnyen börtönbe juttathatta az író, nem volt tanácsos szélső materialista vagy atheista elveket leplezetlenül hangoztatni. Az írónak óvatosaknak kellett lenniök az új tanok hirdetésében, s engedniök kellett meggyőződésükből, ha nem akarták magukat üldözésnek kiténni.

A körülményekkel való e megalkuvást igen jól szemlélteti az enciklopédia, az a monumentális irodalmi alkotás, mellyel szerzőnk neve elválaszthatatlanul össze van forrva, s mely az akkori tudást egységes szellemben és a maga teljességben össze akarta foglalni.¹ Ez a nagy hírre jutott és abban korban szokatlan arányú mű legfényesebb bizonyítéka Diderot sokoldalúságának, nem mindennapi szorgalmának és szívósságának, mely képessé tette őt mint szerkesztőt arra, hogy a nagy munkát minden üldözés és D'Alembertnek a szerkesztőségéből való kiválása ellenére befejezze.² Az a harminc esztendő, melyet írónk az enciklopédiára áldozott, annál fárasztóbb elfoglaltságot jelentett, mert Diderot nemcsak szerkesztője volt a vállalatnak, hanem mint dolgozótárs is tevékeny részt vett benne. Összes műveinek kiadásában majdnem öt kötetet tesznek ki azok a cikkek, melyeket az enciklopédia ré-

¹ Teljes címe: *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*. 1751—1780. 35 kötet, ebből 12 kötet tábla és 2 kötet tartalommutató.

² D'Alembertnek a művet megindító előszavára nézve v. ö. D'Alembert, *Einleitung in die französische Enzyklopädie von 1751*. (*Discours préliminaire*.) Hg. und erläutert von Dr. Eugen Hirschberg. I. Teil: Text. Der Philosophischen Bibliothek Band 140a. Leipzig. F. Meiner. 1912. (XXIII+164 l.), ahol a bevezetésben olvasható az enciklopédia viszontagságos története is.

szére írt. Sokoldalú képzettsége itt is megnyilvánult abban, hogy a legkülönbélebb tudományágak feldolgozásában működött közre. Írt a filozófia történetéről, politikáról, történetről, eszthetikáról, etikáról, logikáról, nyelvtanról és mindenféle iparágakról.*

Ez érdekes történetű nagy műben az objektív kritika többféle fogyatkozást találhat ugyan, azonban e hibák a viszonyok ismerője előtt természeteseneknek fognak látszani. A folytonos zaklatás, mely lehetetlenné tette a nyugodt munkát, a nagy sietség, mely gyakran az alaposság rovására ment, s főleg a szerkesztőnek és dolgozótársainak szélső szubjektívizmusa, mely eleve kizárta a tárgyilagosságnak még lehetőségét is: mind oly mozzanatok, melyek egy összefoglaló műnek nem válhatnak előnyére. De történetileg mindenha emlékezetessé teszi e művet az a tény, hogy a szabad tudományos kutatás elvére van alapítva, jóllehet ez elv az enciklopédia esetében alkalmat adott egy szélsőséges irányzat érvényesülésére.

Szerzőnk nevét az emberiség szellemi fejlődésének történetében az enciklopédia révén fogják ugyan minden időben emlegetni, azonban írói tevékenysége nem merül ki az enciklopédiával kapcsolatos munkásságában. Diderot nemcsak az enciklopédia szerkesztője, hanem filozófus, regény- és drámaíró, színi és műkritikus, fizikai és matematikai értekezések szerzője és pedagógus is, tehát valóban enciklopédikus elme, ki a legkülönbélebb ismeretkörökben tájékozott. Emellett produktív ereje oly nagy, hogy írói munkásság tekintetében Voltaire mellé kell állítanunk. S bár e sokfelé elágazó munkásság nem minden részében egyforma értékű, írói tevékenységének alig van oly ága, melyhez valami jelentőség ne fűződne. Nemcsak a filozófiában volt a hagyománynak ellensége, hanem mint drámaíró és dramaturg is új utat tört. Felismerte, hogy a klasszikus drámák kora lejárt, s az úgynevezett polgári drámát művelte, melyben a családi életet vitte színpadra. Ez irányú működésével nagy hatást tett Lessingre, aki két darabját (*Le fils naturel* és *Le père de famille*) le is fordította, bár ezek nem tartoznak a drámairodalom remekei közé. A műkiállításokról írt kritikai beszámolóival, a híres *Salonokkal* nagyon elősegítette a műértés terjedését, s Franciaországban megvetette alapját a művészi alkotásba belemélyedő, a művész célzatát értel-

* Abból a szempontból, amelyből Diderot-t e dolgozat vizsgálja, érdekes megemlíteni, hogy szerzőnknek az enciklopédiába írott több mint ezer cikke között egy sincs, mely a pedagógia körébe vágná. Ez arra vall, hogy D. lelki szükségletből, belső sugallat hatása alatt minden sokoldalúsága ellenére sem foglalkozott volna pedagógiai kérdésekkel, ha kívülről nem kap ösztönzést.

mező, s a művet megértetni törekvő műbírálatnak. Goethe sok ösztönzést merített Diderotból, az eszthetikusból; sokra becülte s le is fordította legeredetibb művét, *Le neveu de Rameau*-t, ezt a párbeszédés formájú, szatirikus, filozófiai mélységeket érintő, korfestő jellemrajzot.

De bármily sokoldalú és nagyarányú irodalmi munkásságot fejtett ki szerzőnk, ez sem volt elegendő az akkori irodalmi viszonyok között ahhoz, hogy tőkét lehetett volna gyűjteni vele. Ezért, midőn egyetlen leányának kiházásitása végett nagyobb pénzösszegre lett volna szüksége, bármennyire fájt tudományos és irodalmi hajlamú lelkének, lassanként meg kellett barátkoznia azzal a gondolattal, hogy eladja gazdag és értékes könyvtárát. Szerencséjére összekötetésben állott II. Katalin cárnővel, kihez az egyik kiadó által orozva megcsonkított enciklopédiának tervbe vett új kiadása érdekében memorandumot is intézett. Mihelyt a cárnő tudomást szerzett szorult helyzetéről, azonnal megvette tőle a könyvtárt tizenötezer fontért azzal a különös kedvezménnyel, hogy D., mint a cárnőnek évi ezer font járadékot élvező könyvtárosa, saját lakásán tarthatja a könyvtárt holta napjáig. Két év múlva a cárnő ötven évre előre kiutalta a megígért járadékot. El lehet képzelni, mekkora örömet okozott az anyagi gondokkal küzködő írónak ez a valóban fejedelmi jótétemény. Nemcsak anyagilag segített rajta, hanem magasabb lelki gyönyörűséget is szerzett neki, midőn kedves könyveit élete fogytáig birtokában hagyta. Hogy jötevéjével szemben háláját lerója, elhatározza Diderot, hogy felkeresi a cárnőt s személyesen köszöni meg neki jóságát. 1773 tavaszán útnak is indul, pedig ekkor már csaknem hatvan év terhe nehezedett vállára. Még ez útja kezdetén Hágában való tartózkodása alkalmával olvasta Helvétiusnek posthumus munkáját, a *De l'Homme* címűt — mely épen ez idő tájt (1772-ben) jelent meg — s olvasás közben támadt gondolatait, ellenvetéseit széljegyzetek alakjában beleirogatta saját példányába. Midőn Szentpétervárról majdnem egyévi ott tartózkodás után ismét visszatért Hágába, újra elolvasta Helvétius művét s átdolgozta a hozzákapcsolódó kritikai jegyzeteket. Ezek teszik Diderotnak egyik pedagógiai érdekű munkáját, mely azonban csak jóval szerzőjének halála után, 1875-ben jelent meg először. Címe: *Réfutation suivie de l'ouvrage d'Helvétius intitulé L'Homme*.^{*} Ugyancsak az oroszországi látogatással van kapcsolatban írónknak másik, s egyszersmind fő pedagógiai vonatkozású műve. A cárnő ugyanis megbízta a Szentpétervárról visszatérő Diderot-t, hogy dolgozzon ki Oroszország számára egy közoktatásügyi tervezetet. Diderot nagy ambició-

* Oeuvres compl. II. köt., 275—456. l.

val látott hozzá e megbízás teljesítéséhez, abban a komoly hitben, hogy tervezete meg is fog valósulni, s így keletkezett 1775—76-ban az a mű, melyet kítűzött célomra való tekintettel részletes elemzésnek kell majd alávetni, s melynek teljes címe: *Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie ou d'une éducation publique dans toutes les sciences.*¹

A hosszú és fárasztó oroszországi út nagyon megviselte az aggkorba lépő Diderot szervezetét. Mindazáltal a szerkesztői és anyagi gondoktól felszabadult író még kellemesen, nyugodt kényelemben élt le néhány évet. Egészségének csakhamar bekövetkezett megrendülését siettetta az, hogy öreg napjaiban sem tudta magát teljesen átadni a pihenésnek. Akkor is folyton íróasztalánál ült, s mint leánya feljegyzéseiben olvassuk, néha tizennégy órát dolgozott egyfolytában. Betegkedni kezdett, csakhamar a vízkór tünetei mutatkoztak rajta, s 1784 július 30-án meghalt. Utolsó szavai, melyeket leánya tőle hallott s melyek a nagy beteget halálos ágyánál meglátogató barátokhoz voltak intézve, igen jellemzetesen így hangzottak: *«Le premier pas vers la philosophie, c'est l'incrédulité.»*²

II.

Diderot pedagógiai álláspontjának ismertetése alkalmával azon műveket kell alapul vennünk, melyekben a pedagógiai gondolatok állnak az író érdeklődésének középpontjában. Ilyen speciálisan pedagógiai műve tulajdonkép csak egy van, az orosz kormány számára készített, fent említett közoktatásügyi tervezet, melyet röviden csak *Plan* néven fogunk emlegetni, de némi joggal ide sorolhatjuk a már szintén érintett *Réfutation* is, melynek egy része a megírására okot adott munka tárgykörénél fogva szintén pedagógiai kérdésekkel foglalkozik. E két kútfőn kívül még egyéb műveket³ is fel kell használnunk, hogy Diderot pedagógiájáról alkotott fogalmunk teljes legyen. A szépirodalmi művek célunk szempontjából nem jöhetnek számba, mert a nevelés kérdését esetleg érintő gondolataikról nem

¹ Oeuvres compl. III. köt., 409—534. l.

² Oeuvres compl. I. köt. LVII. l. — Ugyanez a gondolat némileg más formába öltöztetve már a Diderot írói pályájának kezdetéről kelt *Pensées philosophiques*ban is megtalálható: *«Le scepticisme est donc le premier pas vers la vérité.»* Oeuvres compl. I. köt., 140. l.

³ Ilyenek: *Lettre à Madame la Comtesse de Forbach sur l'éducation des enfants* (Oeuvres compl. III. köt. 540—544. l.) és *Sur les exercices des cadets russes.* (U. o. 545—6. l.)

lehet állítani, hogy az író komoly tudományos meggyőződésének kifejezői volnának.

Ha Diderotnak a fentebb megjelölt forrásokból elének táruló pedagógiai eszméit bizonyos nagy csoportokba akarjuk foglalni, feltűnik, hogy írónk a pedagógiának nagyobb mértékben elméleti kérdései közül csupán avval az egy problémával foglalkozott, amely a nevelés lehetőségére, illetőleg ennek hatáira vonatkozik. Az alkalmat erre Helvétiusnak főként *De l'Homme* c. munkája szolgáltatta, de már ugyanezen írónak egy jóval előbb (1758-ban) megjelent műve, *De l'Esprit*, ráterelte Diderot figyelmét a szóbanforgó kérdésre s állásfoglalásra készítette. Diderot bírálatot írt mind a két műről, s bár egészbenvéve kitűnő alkotásoknak minősítette őket, egyes részleteket szigorúan elítélte. A szellemről írt munkához fűződő rövid kritikájának* eredményét abban foglalja össze, hogy a műben igen sok találó észrevétel és igazság van a részletekben, de helytelen az alap, melyre az egész mű fel van építve. A *De l'Esprit* négy része közül Diderot bírálata szerint mindegyiknek egy-egy paradox tétel a kiindulópontja. Egyike e paradox alapelveknek az, hogy az emberek születésüknél fogva mindnyájan egyformák s mindenre egyformán képesek és alkalmasak. Ha később mégis különbözőkké válnak, ennek oka nem a szervezetben rejlik, mert mindnyájan egyforma szerkezettel jövünk a világra. A természet semmiféle előzetes különbségeket nem tesz az emberek között, hanem életünknek későbbi folyamán különböző hatások alá kerülünk, különböző nevelésben részesülünk s ezek azok a tényezők, melyek az egyének között tényleg megállapítható különbségeket lassanként kifejlesztik. Ennélfogva a nagy emberek sem születtek nagyoknak, csak véletlenül lettek azokká, a körülmények folytán, a nevelés következtében, s viszont aki megfelelő viszonyok közé kerül és megfelelő nevelésben részesül, feltétlenül nagy emberré válik.

Diderot az ő józan gondolkodásával tisztán látta ennek a tudománytalan, az öröklött természeti diszpozíciók létezését merőben tagadó álláspontnak tarthatatlanságát; a gúny fegyverét használta ellene, komoly cáfolgatásra érdemesnek sem tekintette s a *Credat judaeus Apella* idézésével tért napirendre felette.

De a *Réputation*ban még egyszer vissza kellett térnie e paradox elmélet lehetetlenségének részletesebb kimutatására. Ugyanis Helvétius az emberről, az ember értelmi képességeiről és neveléséről (*De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation*) írt

* *Réflexions sur le livre de l'Esprit par M. Helvétius*. 1758. (Oeuvres compl. II. köt. 267—74. l.)

posthumus művében is makacsul megmaradt nyilvánvalóan téves véleménye mellett, mely egyenes következménye túlhajtott sensualismusának. Újból hangoztatta, hogy a szellemet, a lángelmét, az erényt kizárólag a nevelés eredményének kell tekinteni, mert a gyermek születésekor csakis befogadóképességet hoz magával és semmi egyebet.

A felfogásnak ilyen hajthatatlanságával szemben Diderot sem elégedhetett meg az általánosságokban mozgó kritikával, hanem nyomról-nyomra haladva követte Helvétius okoskodását s igen erélyesen cáfolta az *Esprit* szerzőjének teljesen egyoldalú nézeteit. Kézzelfogható tapasztalati példákra hivatkozik, hogy bebizonyítsa Helvétius elméletének abszurditását, nem riad vissza attól sem, hogy személyes élű érveket használjon s kíméletlenül belevonja a vitába Helvétius magát és családi körülményeit. A természetes egyformaságot s a nevelés mindenhatóságát hirdető írónak példakép felhozásait két leányát, kiket a természet atyjuk elméletének csattanós cáfolatául nagyon is egyenlőtlen képességekkel ruházott fel. S midőn Helvétius azt erősítgeti, hogy megfelelő eljárásokkal bárkiből nagy embert nevelhetünk, ismét kitör Diderotból a gúnyos megjegyzés: «Hitesse ezt el, akivel akarja, de ne énvelem».¹

Nagyon találóan hasonlítja Diderot a nevelés mindenhatóságában bízó pedagógusokat az alchimia művelőihez, akik a nem nemes fémből is aranyat akarnak csinálni. Ma is teljesen elfogadható álláspontra helyezkedik, mikor a nevelésnek tagadhatatlan hatásával szemben kellőleg hangsúlyozza az öröklött szervezetnek, a velünk született hajlamoknak és képességeknek nagy fontosságát, továbbá utal arra, hogy még a teljesen egyforma, sőt azonos hatások is nagyon eltérő eredményeket hoznak létre a különböző egyéneken, épen, mert mindenki másként reagál rájuk és másként dolgozza fel őket.²

Mégis helytelen fogalmat adnánk Diderotnak Helvétius művére vonatkozó ítéletéről, ha ki nem emelnők, hogy bár az enciklopédia szerkesztője igen élesen támadja Helvétius a nevelés lehetőségének határtalanságába vetett hitéért, melyet rögeszmének nevez, viszont nem fukarkodik az elismeréssel sem. Ellenkezőleg, általában nagyon

¹ Oeuvres compl. II. köt. 279. l.

² Minthogy tehát a gyermek öröklött szellemi és testi diszpozíciói annyira befolyásolják a nevelő munkájának sikerét, minden nevelőre nézve elsőrendű fontosságú dolog a gyermek egyéniségének, természetes hajlmainak ismerete. Ezért mondja Diderot: «... le premier chapitre d'un bon traité d'éducation doit être de la manière de connaître les dispositions naturelles de l'enfant». Oeuvres compl. II. köt. 375. l.

dicséri a művet s főhibájának azt tartja, hogy a szerző túlságosan általánosítja következtetéseit. Ha e következtetések érvényét szűkebb körre szorítjuk, akkor — úgymond Diderot — helyesekké válnak. Helvétius azt állítja, a nevelés mindenre képes, Diderot mérsékli ez állítást, mondván: a nevelés sokat tesz. Helvétius szerint az öröklött szervezet nem játszik szerepet. Diderot kijavítja: a szervezet kevesebb szerepet játszik, mint általában gondolják. Helvétius úgy vélekedik, hogy az oktatás egyetlen forrása az elmék közötti különbségeknek, Diderot helyreigazítja: egyik legfőbb forrása.¹

Látható mindezekből, hogy a két elmélkedő közül Diderot volt az, aki jó nyomon járt a nevelés lehetősége kérdésének vizsgálatában, mindazáltal Helvétiusnak is érdemül kell betudnunk, hogy először hívta fel a figyelmet a lehető legtágabb értelemben vett nevelésnek, a gyermeket a legkülönbözőbb oldalról érő mindenféle hatásoknak nagy jelentőségére.²

Azonban — miként a *Plan* taglalása igazolni fogja — Diderot pedagógiai munkásságának súlypontja nem a nevelés lehetőségéhez hasonló elméleti problémák fejtegetésére esik, hanem a pedagógiának sokkal gyakorlatibb, a való élettel közvetlen kapcsolatban álló területeire. Ennek magyarázatát adják a körülmények. Diderot előtt ugyanis előkelő helyről jött megbízás folytán az a feladat állott, hogy iskolaszervezetet dolgozzon ki és tantervet készítsen, ennél fogva figyelmének szükségképpen a didaktika nagy kérdései: az oktatás anyagának kiszemelése, elrendezése és feldolgozása, továbbá másfelől a tanügyi politika felé kellett fordulnia. Eközben alkalma nyílt arra is, hogy bírálatot, még pedig minden részletében lesújtó bírálatot mondjon azokról az iskolákról, melyeket tapasztalásból ismert, minthogy tanulóéveit bennük töltötte.

Ami az iskolaszervezet felépítését illeti, ennél a kérdésnél nem sokat időzik szerzőnk. Röviden megállapítja, hogy a jól berendezett államban háromféle iskola szükséges: elemi iskola, gimnázium és egyetem, vagyis alsófokú, közép- és főiskola. E három tagozat közül az elsóvel nem foglalkozik részletesen, de annál behatóbban tárgyalja a középiskolát, melyet az egyetemmel együtt *Université* név alatt foglal össze. Lényegileg tehát az egyetemek régi szervezetének alapjára helyezkedik, mely szerint a mai középiskola nagyobb részének megfelelő *facultas artiumra* mint alsóbbrendű karra épül a három felső fakultás.

¹ Oeuvres compl. II. köt. 356—357. l.

² Lásd Fináczy Ernő, *Helvétius pedagógiája*. Kny. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 1911-iki évfolyamából. Budapest, 1911.

Miután a külső keretek meg vannak adva, hozzáfog Diderot az oktatás anyagának kiszemeléséhez. Evégből tisztáznia kell előbb azt a kérdést, minő célt kíván az egész iskoláztatással elérni. A köznevelés céljára vonatkozó fejtegetéseiben a tényleges állapotok bírálatából indul ki, s egy tekintetet vetvén a korabeli francia kollégiumok be rendezésére, azzal vádolja Rollint, hogy iskoláiban csupán papokat, barátokat, költőket és szónokokat akar képezni, pedig az iskoláztatás célját szerinte egészen másban kell látnunk, abban, «hogy az uralkodónak buzgó és hű alattvalókat, az államnak hasznos polgárokat; a társadalomnak képzett, becsületes és amellett szeretetreméltó egyéneket, a családnak jó férjeket és jó apákat, az irodalmi köztársaságnak néhány finom ízlésű embert, a vallásnak pedig épületes, felvilágosodott és békeszerető szolgákat adjunk».*

E célnak megfelelően — így fűzi tovább gondolatmenetét szerzőnk — az iskolában olyan ismereteket kell tanítani, melyekre a leendő honpolgárnak választott életpályáján szüksége lesz, melyeknek az életben, foglalkozása közben majd hasznát látja. Ámde nyilvánvaló, hogy bizonyos ismeretek minden hivatásban nélkülözhetetlenek, mások ellenben csak egy-egy meghatározott életpályán hasznosak és szükségesek. Eszerint az oktatás anyagának kiszemelése alkalmával különbséget kell tennünk oly ismeretek között, melyek mindenkire nézve elengedhetetlenek, s olyanok között, melyeknek elsajátítása csak némelyekre kötelező. Az előbbieket Diderot lényeges vagy primitív, az utóbbiakat másodrendű vagy konvencionális ismereteknek nevezi. Diderot is tehát, mint e kor legtöbb elméltetője, a hasznossági szempontot helyezi előtérbe.

Ugyancsak a hasznosság és szükségesség szempontját érvényesíti szerzőnk az anyagkiszemelést követő lépésnél, a tanítandó ismeretek egymásutánjának megállapításában is. Az iskolai tanfolyamot igen szemléletesen egy hosszú úthoz hasonlítja, melynek kezdetén ott szorong az egész, okulást kereső, művelődni vágyó, tudatlan tömeg. Azonban nincs mindenki hivatva arra, hogy ezen a hosszú úton végigvándoroljon. Némelyek, miután bizonyos legszükségesebb ismeretekkel felszerelték magukat, csakhamar letérnek a tanulmányok

* Oeuvres compl. III. köt. 431. l. — Mint e szavakból kitetszik, D. itt kizárólag szociális szempontból tekinti a nevelést, amennyiben az egyént bizonyos közösségek: állam, egyház, társadalom, család számára óhajtja nevelni. Művének egy másik helyén viszont inkább az egyén szempontjából formulázza meg a nevelés célját, midőn azt mondja: «Le but en (= de l'éducation publique) sera le même dans tous les siècles: faire des hommes vertueux et éclairés». (U. o. III., 439. l.)

országútjáról s hozzálatnak egyszerű foglalkozásuk gyakorlásához. Másoknak ellenben hosszabb utat kell megtenniök, míg elérnek ahhoz a ponthoz, ahol életpályájuk kiágazik a tanulmányok útjából. Minél tovább megyünk ezen az úton, annál kevesebb lesz a rajta haladók száma. Ennélfogva a tanulmányok sorrendjében azon ismereteknek kell a legelső helyre kerülniök, amelyeknek haszna legáltalánosabb, amelyek minden embernek kivétel nélkül szükségesek. Minél szűkebb-körü szükségleteknek felel meg valamely tanulmány, annál későbbre kell maradnia. Amire legkevesebb embernek van szüksége, annak kell a legutolsó helyet elfoglalnia. Ilyenformán bizonyos redukálódást lehet észlelni D. tanulmányi tervezetében. Minél feljebb haladunk, annál kisebb körre terjed a tanulmányok hasznossága s evvel egyidejűleg annál inkább csökken a tanulók száma. Elsősorban ennek a fokozatosan kisebbedő *hasznosságnak* alapelveire építette fel D. az ő tantervének — véleménye szerint megingathatatlan — épületét. Másodsor figyelemmel kívánt lenni a *pszichológiai szempontra*, mely azt követeli, hogy a tantárgyak sorrendje alkalmazkodjék a a tanulók korához, értelmi fejlettségéhez, tehát a könnyűről a nehezebbre haladjon. Végül harmadik irányelvként a *tanulmányok összefüggését* tartotta szeme előtt, mivel az egyes tanulmányágak a köztük levő szerves kapcsolatnál fogva feltételezik egymást. Némely tárgyakat másoknak előzetes ismerete nélkül nem lehet megérteni, ezért ezeknek amazokat a tanításban mindenestre meg kell előzniök.

Maga a tanterv, melyet Diderot e három szempont alapján a *faculté des arts* számára szerkesztett, teljesebb formájában a következő: *

Első tanfolyam. 1. osztály. Arithmetika. Algebra. Kombinálás vagy a valószínűségszámítás elemei. Geometria. 2. osztály. A testek mozgásának és esésének törvényei. A centrifugális és egyéb erők. Mechanika. Hydraulika. 3. osztály. Az éggömb és az égitestek. A világregndszer. Az astronomia és függelékei, pl. a gnomonika stb. 4. osztály. Természettarjz. Kísérleti fizika. 5. osztály. Kémia. Ana-

* Oeuvres compl. III., 448—449., illetőleg 451. l. Amott a *Plan général*, emitt a *Plan réduit* található. Szerzőnk u. i. tantervének kétféle kidolgozását adja, melyek közül a második főleg abban tér el az elsőti, hogy el van hagyva belőle a negyedik tanfolyam, mely a testi nevelés céljait szolgálja. Avval igyekszik megokolni ez eljárását, hogy az utolsó tanfolyamba felvett ügyességek tanítása ellenkezik a középkori egyházas jellegű nevelés hagyományaként fennmaradt közszokással. Máskülönb en a redukált tanterv helyenként bővebben részletezi a tananyagot s ekként az általános tantervet kiegészíti. A fenti összeállításban a két tanterv egybe van olvasztva.

tómia. 6. osztály. Logika. Kritika. Általános és a szabályoknak okát adó nyelvtan.¹ 7. osztály. Orosz nyelvtan és nyelv. Ó-szláv nyelv. 8. osztály. Görög és latin nyelv. Rhetorika és poetika.

Második tanfolyam. 1. osztály. A metafizika alapelvei; a két substantia különbsége; Isten léte; ez igazság corollariumai. Erkölcstan. Természetes és kinyilatkoztatott vallástan. 2. osztály. Történet és mythologia. Földrajz. Chronologia. A gazdaságtan elemei, vagyis oktatás arra nézve, hogyan használja fel az ember idejét és képességeit, hogyan vezesse háztartását, hogyan őrizze meg és gyarapítsa vagyonát.²

Harmadik tanfolyam. 1. osztály. Távlatlan. Rajz és az architektúrának vagy inkább az építés mesterségének elemei.

Negyedik tanfolyam. 1. osztály. Zene. Tánc. 2. osztály. Vívás. Lovaglás. Úszás.

Miként látható, e tantervben az első helyet a matematika foglalja el, mely Diderot szerint a leghasznosabb és legkönnyebb tanulmány s minden életpályán szükséges. A matematika — úgy véli szerzőnk — az ő pontosan meghatározott fogalmaival, kétségbevonhatatlanul bizonyítható, vagy önmagukban evidens igazságaival megtanít a legszükségesebb dologra, a szabatos gondolkodásra, szigorúan logikus okoskodásra, egyenes észjárásra, s épen e nagy formális képző hatása folytán illeti meg a legelső hely a tanulmányok sorrendjében. E tudomány, mint igazságoknak szigorú és következetes rendszere, hozzászoktat bennünket ahhoz, hogy ne elégedjünk meg féligazságokkal és ingatag alapon álló vélekedésekkel, hanem mindenkor ítéleteink igazolására törekedjünk s éles különbséget tegyünk a bizonyosság és bizonytalanság, illetőleg valószínűség között. Ekként a matematika irányt szabna egész gondolkodásunknak s mintául szolgálna arra nézve, hogy a legkülönfélébb dolgok felől hogyan elmélkedjünk. Továbbá képesítene arra, hogy az életben is mérlegelni tudjuk az eseményeket, ki tudjuk számítani az eshetőségeket, s celszerűen rendezzük be egész életünket, olyképen, hogy minden körülményt hasznunkra tudjunk fordítani.³ Természetes,

¹ Grammaire générale et raisonnée.

² A tantervet követő részletes magyarázatok során külön ki van emelve e pontnál az okszerű földművelésnek legalább nagy vonásokban való ismertetése. (Oeuvres compl. III., 491—492.)

³ Igen jellemzetesen fejezi ki ezt az utilitarius gondolatot az a mondat, amellyel Diderot befejezi a matematika tanításáról szóló elmélkedéseit: «Toute notre vie n'est qu'un jeu de hasard; tâchons d'avoir la chance pour nous». (Oeuvres compl. III., 456.)

hogy a matematika csak akkor lesz ilyen, a mindennapi életben lépten-nyomon felhasználható tudomány, ha anyagának részletei közül azokra vetjük a fősúlyt, amelyek át meg át vannak szöve gyakorlati vonatkozásokkal. S Diderot valóban e praktikus oldaláról fogja fel a matematika tanítását, midőn tantervébe felveszi a valószínűségű számításokat, melyeknek szerinte ki kell terjeszkedniök a szerencsejátékokra, sorsjátékokra, s tárgyalatni kívánja a biztosításoknak különféle neveit, a járadékszámítást stb. Mindebből kiviláglik, hogy Diderot tantervének matematikája nem valami teljesen elvont, elméleti tantárgy, hanem nagyon is gyakorlati, melyben a mindennapi élet gazdasági és kereskedelmi mozzanatai erősen érvényesülnek.

A fizika anyagát szintén a hasznosság szempontjából tekinti szerzőnk, amennyiben azt tűzi ki eléje célul, hogy a tanulók megértsék, hogyan működnek a gépek, melyekkel az ember az életben minduntalan találkozik. A hidraulika is a gyakorlati élet megismerésének szolgálatában áll. Nélküle — úgymond írónk — nem lehet megérteni a csatornázást, a vízvezetékek készítését, a malmok és szivattyúk működését. A természetrajz haszna kézzelfogható, mert állatok és növények szolgáltatják táplálékainkat, s ásványokból készülnek különféle eszközeink. A kémia ismerete nagyon sok életpályán szükséges. A bennünket legközelebről érdeklő anatómia a fiziológiával kapcsolandó össze, s befejezésül ki kell terjeszkedni benne a legfontosabb egészségügyi ismeretekre. A logikának tulajdonképen minden más tanulmányt meg kellene előznie, mert a logikus gondolkodás a leghasznosabb és legszükségesebb dolog. Minthogy azonban e tudomány elvont természete nem engedi meg, hogy már az első osztályban tanítsuk, későbbi fokra kellett halasztani, mikor a tanulók értelme már annyira fejlett, hogy meg tudják érteni a logika absztrakt tételeit. Az, amit Diderot kritika néven a logika mellett említ, nem egyéb, mint a logikának egyik része. Az általános nyelvtan bevezetésül szolgál a nyelvi tanulmányokhoz s azokat a szabályokat foglalja egybe, melyek valamennyi nyelvben közösek s melyeknek alapján — mint abban a korban még hitték — bármiféle nyelvet könnyen meg lehet tanulni. Végül az anyanyelvi tanulmányok után az első tanfolyam utolsó osztályában következnek a klasszikus nyelvek. Diderot tudatában van annak, hogy merész újítást javasol megbízójának, midőn a klasszikus tanulmányokat, melyek eddigelé az összes művelt államok középfokú oktatásában uralkodó szerepet vittek, egyetlenegy osztály tananyagának szűk keretei közé szorítja, ezért művének több helyén igen részletesen kifejti a klasszikus nyelvek tanítására vonatkozó álláspontját.

A KÖZÉPISKOLAI REFORM ÉS A NÉPISKOLA.

Felette elszomorító, hogy valahányszor nálunk iskolaszervezeti kérdés kerül napirendre, a tervezetések rendszeren a népiskola munkájának legnagyobb fokú lekicsinylésével, mondhatnám semmibevevételével történnek. Mintha ma is *Trefort* gondolata uralkodnék, mely szerint a középiskolát kell reformálni, mert ha a középiskola reformáltatik, önként reformálódni fog a népiskola és a főiskola. Pedig ez nagy tévedés, mert a közoktatásügy egész szervezete élő, szerves egész és nem élettelen holt valami, mint pl. egy butor darab, melynek minden egyes része, anélkül, hogy a többi a legcsekélyebb változtatást is szenvedne, megjavítható. A közoktatás sokkal inkább élő fához hasonlítható: ez élő fának a gyökere a népiskola, törzsöke a középiskola, koronája pedig a főiskola. Ha a népiskola beteg, megéri ezt a közép-, sőt a főiskola is.

A mi népiskolánk kialakulásának és az életre való gyakorlati hatásának két nagy akadálya van, és pedig: 1. felső osztályainak a közép- és polgári iskolák két alsó osztálya által való megcsonkítása; 2. az osztott és osztatlan iskolák egymás iránt való viszonyának szabályozatlansága, illetőleg az utóbbiaknak az iskola munkabírását meghaladó feladat elé állítása.

Mindenekelőtt lássuk az elsőt. Hasonlítsuk e célból össze a Fest Aladár által tervbe vett reformközépiskola (I. M. P. 1913.) I. és II. s a népiskola 5. és 6. osztályának tantervét: a kettő közül melyik felel inkább meg a pedagógia általános követelményeinek, a kultura feladatainak s az állampolgári nevelés kívánalmainak?

Reformközépiskola I. oszt.: vallás heti 2 óra, magyar 7, földrajz 5, természetrajz 4, matematika 4, rajzoló mértan 3, szépirás 1, testgyakorlás 2, összesen 28 óra. II. oszt.: vallás 2, magyar 5, német 3, történet 3, földrajz 2, természetrajz 3, matematika 4, rajzoló mértan 3, szépirás 1, testgyakorlás 2, összesen 28 óra. *Népiskola* V. o.: vallás heti 2, magyar 7, földrajz 2, természetrajz 2, mennyiségtan 4, rajz 2, testgyakorlás 2, történet 2, polgári jogok és kötelességek 1, ének 2, kézimunka 3, gazdaság- és háztartástan 2, összesen 31 óra. VI. o.: vallás 2, magyar 5, földrajz 2, természetrajz 2, természet- és vegytan 2, mennyiségtan 4, rajz 2, történet 2, polgári jogok és kötelességek 1, ének 2, kézimunka 3, gazdaság- és háztartástan 2, testgyakorlás 2, összesen 31.

A végső számokból úgy látszik tehát, mintha a népiskola ugyanazon korú növendékeit inkább megterhelné, mint a reformközépiskola. A kézimunka, ének, rajz azonban inkább technikai ügyeségek, melyek a szellemi munka után üdítőleg hatnak.